

Chaves xeopolíticas trala ruptura Alxeria-Marrocos

David Alvarado⁽¹⁾

Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional (Igadi).

RESUMO: O 24 de agosto de 2021, Alxeria anunciou a ruptura das relacións diplomáticas con Marrocos. A dialéctica entre os estados que se disputan o liderado magrebí ten sido historicamente tensa, pero a normalización entre Marrocos e Israel en contrapartida do recoñecemento estadounidense da soberanía de Rabat sobre o Sáhara Occidental induce un desequilibrio, que chama a atención sobre variables de orde xeopolítica máis amplas na análise, as súas implicacións e perspectivas: conflito Irán-Israel, quebra da fronte árabe con Palestina, guerras de influencia en África, arbitrase en Libia, rol en Malí e no Sahel, e as implicacións políticas e económicas para, entre outros, o Estado español e a UE. Até agora tense imposto a moderación, evitando a guerra armada, aínda que a inexistencia dun diálogo directo e o fracaso dos intentos de mediación representan unha ameaza á estabilidade e seguridade.

Palabras chave: alxeria, marrocos, sáhara occidental, magreb, áfrica, israel, irán, ue, españa, xeopolítica, xeoestraxia, diplomacia, hidrocarburos

RESUMEN: El 24 de agosto de 2021, Argelia anunció la ruptura de relaciones diplomáticas con Marruecos. La dialéctica entre los estados que se disputan el liderazgo magrebí ha sido históricamente tensa, pero la normalización entre Marruecos e Israel en contrapartida del reconocimiento estadounidense de la soberanía de Rabat sobre el Sáhara Occidental induce un desequilibrio, que llama la atención sobre variables de orden geopolítico máis amplias en el análisis, sus implicaciones y perspectivas: conflicto Irán-Israel, quiebra del frente árabe para con Palestina, guerras de influencia en África, arbitraje en Libia, rol en Malí y en el Sahel, y las implicaciones políticas y económicas para, entre otros, el Estado español y la UE. Hasta ahora se ha impuesto la moderación, evitando la guerra armada, aunque la inexistencia de un diálogo directo y el fracaso de los intentos de intermediación representan una amenaza a la estabilidad y seguridad.

Palabras clave: argelia, marruecos, sáhara occidental, magreb, áfrica, israel, irán, ue, españa, geopolítica, geoestraxia, diplomacia, hidrocarburos

ABSTRACT: On 24th August 2021, Algeria announced the rupture of diplomatic relations with Morocco. The dialectic between both states struggling for Maghreb leadership has historically been tense, but the normalisation between Morocco and Israel in return for US recognition of Rabat's sovereignty over Western Sahara induces an imbalance, which draws attention to broad

(1) David Alvarado é doutor en ciencias políticas, especializado en procesos políticos contemporáneos, política comparada e xeopolítica, cunha dilatada traxectoria profesional en medios de comunicación, consultoría estratéxica e de comunicación a nivel internacional, tendo desenvolvido un coñecemento experto na rexión EMEA (Europa, Medio Oriente y África). Autor de *La yihad a nuestras puertas: La amenaza de Al Qaeda en el Magreb Islámico* (Akal, 2010); *Rif. De Abdelkrim a los indignados de Alhucemas* (Catarata, 2017); *Alá, patria y rey. Marruecos, transición a ninguna parte* (Libros.com, 2022) e *La UE y las "primaveras" magrebies, 2011-2021* (Greens/EFA Parlamento Europeo, 2022).

der geopolitical variables in the analysis, their implications and projections: Iran-Israel conflict, breakdown of the Arab front towards Palestine, wars of influence in Africa, arbitration in Libya, role in Mali and Sahel, and the political and economic implications for, among others, the Spanish state and the EU. So far, moderation has prevailed, avoiding armed conflict, although the lack of direct dialogue and the failure of mediation attempts represent a threat to stability and security.

Keywords: algeria, morocco, western sahara, maghreb, africa, israel, iran, eu, spain, geopolitics, geo-strategy, diplomacy, hydrocarbons

1. Introducción

O ministro de asuntos exteriores alxerino, Ramtán Lamamra, anunciaba o 24 de agosto de 2021 a ruptura das relacións diplomáticas do seu país co Reino de Marrocos. Era o colofón a unha serie de desacordos, provocacións cruzadas e fitos senlleiros que cobraron renovada intensidade trala normalización das relacións entre Rabat e Tel Aviv, en decembro de 2020. Porén, o detonante definitivo foi o proceder de Omar Hilal, representante marroquí permanente ante Nacións Unidas, que nunha reunión do Movemento dos países non aliñados, os 13 e 14 de xullo de 2021, afirmou que “máis que ningún outro, o valente pobo da Cabilia (alxerina) merece desfrutar plenamente do seu dereito á autodeterminación” (MEE, 2021). O impacto do acto de Hilal foi máximo en Alxeria, considerando a deriva marroquí unha “provocación”. De nada serviron, uns días despois, as palabras de Mohamed VI que, no seu discurso do Trono do 31 de xullo, puxo de relevo que “Alxeria non debe temer ningunha malevolencia de parte de Marrocos”, tendendo de paso a súa man ao “país irmán” (Mohamed VI, 2021). Foi en van. Para Alxer, Rabat tiña pasado unha liña vermella e os feitos dos responsables do Reino non se correspondían coa luva lanzada polo xefe de Estado, e de aí a decisión final de Alxeria.

É a xeito de desquite ao apoio alxerino á Fronte Polisario, que Marrocos evidencia o seu sostén ao Movemento pola Autodeterminación da Cabilia (MAK, nas súas siglas en francés). Amais, Alxer recrimina a Rabat un pretendido apoio ao Movemento Rachad que, ao mesmo nivel que o MAK, é considerado como “terrorista” polas autoridades alxerinas, atribuíndolles a ámbalas organizacións a autoría dos grandes incendios que asolaron o país no verán de 2021, que se saldaron con alomenos noventa mortes. En paralelo, Alxer procedeu a intensificar os controis de seguridade fronteirizos no oeste, á vez que lle pide a Marrocos unha clarificación sobre as declaracións de Hilal. Oficialmente, Marrocos nin afirma nin refuta os propósitos do seu diplomático. As únicas mencións chegan da man de medios de comunicación e actores non oficiais, pouco sospeitosos de independencia e que dependen das consignas do poder (Boudarham, 2021; El Bouzdaini, 2021). Así, multiplícanse as mensaxes de apoio ao MAK, que adquire unha visibilidade inédita en Marrocos, do mesmo xeito que o seu presidente, Ferhat Mehenni, exiliado en Francia, protagonista de roldas de prensa e entrevistas, quen non dubida en agradecer ao rei marroquí a súa axuda, sinalando que “a Cabilia libre escribirá en letras de ouro o nome da Súa Maxestade Mohamed VI” (Arif, 2021).

A reacción oficial marroquí non chegará até o solemne anuncio alxerino de ruptura diplomática, cando o ministerio de asuntos exteriores, da cooperación africana e dos marroquí

residentes no estranxeiro fai público un comunicado no que lamenta a decisión, que cualifica de “completamente inxustificada” (MAEC, 2021). Rabat aproveita o comunicado para presentarse como un “socio críbel e leal” para o pobo alxerino, tentando marcar unha fenda entre o réxime do país veciño e os seus administrados, afirmando que seguirá actuando con “sabedoría e responsabilidade para o desenvolvemento dunhas relacións intermagrebís saudábeis e frutíferas”. O daquela presidente do goberno marroquí, o islamita Sadedín Elotmani, presenta o diferendo coma “un paréntese na construción da Unión do Magreb Árabe (UMA) e o regreso á situación de normalidade” (MEE, 2021b).

Marrocos tamén afonda nun relato que insiste na fragilidade interna do réxime alxerino e a severa crise económica, política, institucional e mesmo identitaria que atravesa, que xustifica a estratexia da cúpula militar ao mando para consolidar o apoio social na fronte interna perante o tradicional inimigo externo. De paso, Rabat aproveita para dirixirse á UE e a Estados Unidos, pero tamén a Israel, por vías oficiais e oficiosas, reivindicando que a súa posición encarna a razón e a ponderación na rexión, fronte a unha Alxeria que se insinúa pouco fiable. Neste senso, as autoridades marroquís tentan calmar os receos diante dunha eventual escalada militar e os seus efectos na rexión. Asemade, nun primeiro momento, multiplícanse as mensaxes para paliar o temor no que se refire ao abastecemento dos países europeos en gas a través do Gasoduto Magreb-Europa (GME), que comunica co continente europeo desde 1996 a través de Marrocos os xacementos de Hasi R'mel, no Sáhara alxerino. E para isto, Rabat rescata un proxecto politicamente concibido en 2016: o gasoduto Nixeria-Marrocos, cuxos estudos de viabilidade teñen sido concluídos, cuxa construción está chamada a realizar a Nigerian National Petroleum Corporation (NNPC), pero do que, máis aló dos estudos de concepción, aínda que non se ten dilucidado a financiación (Kadiri, 2021).

2. Histórica animosidade

As relacións entre Alxeria e Marrocos teñen sido historicamente tensas. Para os responsables dos dous principais estados do Magreb, que se disputan o liderado na rexión, a conformación do inimigo exterior encarnado no país adxacente é un medio para consolidar os seus propios réximes, presuntamente antagónicos, e animar deste xeito un nacionalismo vantaxoso para a súa propia cohesión interna. Apenas un ano despois da independencia alxerina, en 1963, proba disto é a chamada “guerra das areas” para delimitar o trazado fronteirizo nos límites saharianos. A partires de 1975, a disputa pola supremacía na rexión cristaliza arredor da controversia do Sáhara Occidental, precipitando a ruptura das relacións diplomáticas entre 1976 e 1988. En 1994, a rivalidade segue viva e Dris Basri, entón home forte do réxime marroquí, na súa calidade de ministro de Interior, acusa directamente aos servizos secretos alxerinos de estar detrás do atentado terrorista no hotel Atlas-Asni de Marraquech, dando comezo a unha campaña de expulsións de alxerinos en situación irregular instalados en territorio marroquí e instaurándose o visado obrigatorio de entrada a Marrocos. A resposta de Alxeria non se fixo esperar, procedendo ao peche das fronteiras terrestres, que case tres décadas despois aínda está vixente (Alvarado, 2010: 101-103).

Buscando acabar coas dinámicas de ruptura, en 1999, recen elixido, Abdelasis Buteflika, fixo o xesto de asistir ao funeral de Hasán II. O presidente alxerino brandiu entón as bondades dun Magreb unido, libre de vellos conflitos, e avogou por un achegamento necesario para o desenvolvemento da rexión. Pero Buteflika, escollido pola cúpula militar para ser xefe de Estado á fronte do outrora partido único, a Fronte de Liberación Nacional (FLN), non foi capaz de desvincularse dos principios do réxime alxerino e non cesou de afirmar, intensa e regularmente, o apoio do seu país á autodeterminación saharauí, suscitando os receos dos marroquís (Alvarado, 2018). Á marxe dun cumio da Liga Árabe celebrada en Alxer, en marzo de 2005, Buteflika mantivo un encontro con Mohamed VI, que se pretendía fose o inicio da apertura. Porén, a pesares da arela suscitada, a reafirmación de Buteflika no seu apoio á causa saharauí, con motivo do aniversario da Fronte Polisario, en maio, precipitou un comunicado do ministerio de Exteriores marroquí, etiquetando de “non oportuna” a visita prevista os días 21 e 22 de xuño de 2005 do primeiro ministro alxerino, Ahmed Uiahia. Desde entón, ningún outro xefe de goberno alxerino ten pisado chan marroquí. A rivalidade consérvase, as tensións enquistanse e, de xeito cíclico, emerxe o enfrontamento.

No máis recente, en outubro de 2017, Rabat chama a consultas ao seu embaixador en Alxeria para protestar contra unhas declaracións do entón xefe da diplomacia alxerina, Abdelkader Mesahel, quen acusou a Marrocos de ser un “Estado narcotraficante” (Alvarado, 2019). En maio de 2020, nun encontro con compatriotas, o cónsul marroquí en Orán non dubidou en fincar que se atopaban nun “país inimigo”. A reacción foi inmediata e o embaixador marroquí en Alxer convocado polo ministerio de Exteriores, expulsando en derradeiro termo ao cónsul, acusado de ser un axente da intelixencia marroquí (Louadj, 2020). En outubro dese mesmo ano, as Forzas Armadas Reais (FAR) protagonizaron unha operación en Guerguerat, na zona tampón do Sáhara Occidental, entre o sur do territorio en litixio e Mauritania, un paso esencial para o comercio entre Marrocos e África do Oeste, co gallo de dispersar elementos da Fronte Polisario que, apostados na zona, acusan de bloquear o tráfico de pasaxeiros e mercadorías (Deychillaoui, 2020). A organización saharauí replica, arremetendo contra a actuación de Rabat e anunciando a ruptura do alto o fogo asinado en 1991 e o inicio das hostilidades. A tensión evoluciona durante semanas, con hostilidades recorrentes entre elementos das FAR e os independentistas saharauís que, aínda sen demostracións consistentes, non cesan de proclamar a existencia dun escenario de guerra aberta desde entón (APS, 2021).

A consecuencia desta histórica rivalidade, na que a querela do Sáhara Occidental é a parte máis visíbel, ambos estados manteñen unha particular carreira armamentística. De lado alxerino, é unha constante desde a mesma independencia do país, mentres que en Marrocos o incremento do gasto militar tense acentuado nos últimos anos. Alxeria, considerado o segundo exército africano, mentres que Marrocos sería o quinto, gastou máis de 90 mil millóns de dólares en Defensa entre 2010 e 2020, fronte aos 35,6 mil millóns de dólares de Marrocos durante o mesmo período. Pero só en 2020, o orzamento militar de Rabat ten aumentando un 30% con respecto ao ano anterior, que xa tiña sido substancialmente maior que no curso precedente. Nun contexto de marcada crise económica e social, Marrocos ten superado os 50 mil millóns de dirhams de gasto (4,5 mil millóns de euros), que se xustifica pola adaptación e modernización dos equipos militares para a defensa da integridade territorial do Reino, aludindo precisamente ao

conflito saharauí e ao reforzo das súas fronteiras terrestres fronte a un eventual ataque alxerino (Filali, 2021).

A día de hoxe existe unha sorte de paridade estratéxica. Mesmo se o Exército Nacional Popular (ANP, nas súas siglas en francés) é menos numeroso que as FAR, contando con 130.000 efectivos o primeiro e 310.000 o segundo, Alxeria dispón de 150.000 reservistas ademais de 190.000 forzas paramilitares, fronte a 150.000 reservistas e 50.000 forzas paramilitares marroquí (Toussaint, 2021). Se ben Alxeria dispón dun máis amplo arsenal, que inclúe pingües continxentes de orixe ruso, chinés, indio ou mesmo francés, Marrocos equipase con armamento que non está ao alcance do seu veciño, sobre todo carros de combate e cazas estadounidenses equipados con tecnoloxía israelí, moito máis avanzados (Ben Salem, 2021). En datas recentes, a carreira de armamento ten chegado tamén aos drones, privilexiando os drones de combate equipados con mísiles, capaces de localizar e atacar un obxectivo para despois regresar á base, xa sexan turcos ou estadounidenses (Bayo, 2021b).

3. Rabat, valedor israelí no continente

A normalización da relación con Israel en contrapartida do recoñecemento norteamericano da soberanía marroquí sobre o Sáhara Occidental crea un desequilibrio na relación entre os dous actores que aspiran á supremacía magrebí e alén da rexión, a nivel continental. Este apoio sanciona en certo xeito o fracaso alxerino, que apoia á Fronte Polisario desde 1975 e, se ben a administración Biden non ten ratificado o recoñecemento da “marroquinidade” do Sáhara feito por Donald Trump e que a UE mantén un elocuente silencio sobre a cuestión, en Alxeria interpretan que é cuestión de tempo que Marrocos vexa satisfeitas as súas demandas soberanas en detrimento dunha resolución do conflito no marco de Nacións Unidas. Doutra banda, Alxeria conta con poucas armas de presión sobre o seu veciño, que ten transcendido o Magreb como marco de actuación e aspira ao liderado continental. A normalización a asociación privilexiada con Israel, ratificada con sucesivos acordos en diversas materias, incluído o eido militar, pon a disposición de Marrocos os medios para tan elevadas ambicións.

O regreso de Marrocos á Unión Africana (UA) ten sido mal dixerido por Alxer. O cambio estratéxico operado por Marrocos, que se ten reorientado de xeito acentuado cara o continente africano, é fronte de inquietude para Alxeria, xa que aquilo que se consideraba consumado, gañado, a nivel continente, deixa de ser unha convicción. Marrocos ten acrecentado o seu peso e influencia en África, onde multiplica os seus intereses económicos e estende o seu *soft power*, mentres que Alxeria, cuxa influencia, ao igual que a súa economía, mantense moi dependente da evolución do curso dos hidrocarburos nos mercados internacionais, persiste nas súas dificultades para despregarse cara Occidente. A proximidade de Marrocos cos países do Consello de Cooperación do Golfo (CCG) e a vontade exhibida por Rabat para integrar a Comunidade Económica de Estados da África Occidental (CEDEAO) son percibidas por Alxer como unha política deliberada para illar Alxeria da súa entorna máis inmediata (Alvarado, 2022: 193-202).

Contribuíndo a que Israel recupere un estatuto de observador no seo da Unión Africana (UA), perdido en 2002, Marrocos amosa a súa influencia e elevada capacidade para mobilizar apoios na instancia panafricana. E isto a pesares de que Alxeria manobrou no sentido contra-

rio, de xeito activo, lembrando en todo momento aos países membros da UA que sempre tiñan apoiado a causa palestina. Para Tel Aviv, este fito significa un primeiro paso para un despregue estratéxico no continente e, de xeito particular, en África do oeste e francófona, onde a influencia marroquí é máis acentuada. En contrapartida, Marrocos agarda beneficiarse de importantes investimentos israelís, dispor das redes de influencia de Tel Aviv para defender os seus intereses a nivel global e intensificar a cooperación en materia de seguridade, aínda que esta xa existía, pero de xeito discreto, como evidencia as revelacións sobre o uso de parte de Marrocos do programa espía Pegasus, producido polo israelí NSO Group, que permitiu a Rabat vixiar milleiros de teléfonos, incluíndo os de activistas, opositores e xornalistas, mesmo estranxeiros (AI, 2021).

Sen esquecer que Mohamed VI é o presidente do Comité Al Qods (Xerusalén), para xustificar as súas opcións máis aló da defensa da súa soberanía sobre o Sáhara, Marrocos sostivo a que a normalización abría a posibilidade de influír nas orientacións da política israelí ao encontro dos palestinos. Cada vez é máis evidente que Israel non está en modo algún disposto a modificar tal política. Porén, despois de abrir unha oficina de enlace en Rabat, pese a que os esforzos da diplomacia marroquí, Israel non ten adoptado a decisión de abrir un consulado no Sáhara Occidental, como tampouco os Estados Unidos, que seguen oficialmente segue a proclamar a necesidade de resolver o conflito a través dunha concertación entre protagonistas baixo a égida de Nacións Unidas. Determinado a non modificar un ápice a súa política palestina e sen implicarse de cheo nas cuestións saharauí, Israel semella máis disposto a axudar a Rabat fronte ao inimigo alxerino. Durante unha visita a Rabat, o 13 de agosto de 2021, o ministro israelí de Asuntos Exteriores, Yair Lapid, declaraba en presenza do seu homólogo marroquí, Naser Burita, a súa inquietude polo “papel xogado por Alxeria na rexión, o achegamento de Alxer con Irán e a campaña despregada por Alxer contra a admisión de Israel como membro observador da UA” (Ben Salem, 2021).

4. Nova fronte magrebí na guerra Israel-Irán

Alxeria non é soamente adversario directo de Marrocos, senón tamén de Israel, como un dos países árabes que aporta un maior volume de axuda á Organización para a Liberación de Palestina (OLP). Alxer encabezou a oposición a que Tel Aviv recuperase o estatuto de observador na UA. Na súa primeira visita a Rabat, en agosto de 2021, Lapid non deixou pasar por alto este feito, proclamando a súa preocupación sobre o rol que Alxeria xoga na rexión polo “seu achegamento con Irán” (Ben Salem, 2021). “Alxeria tense convertido, desde o inicio das primaveras árabes, nun pasadizo para os movementos terroristas instigados por Irán”, subliñou Hasán Kaiba, voceiro de Exteriores israelí (MAP, 2021). O argumento, que non é novidoso en Marrocos, pero ao fio da crecente colusión de intereses con Israel, adoptou renovado pulo. No marco da guerra diplomática con Alxeria no continente africano, Burita insiste hai meses que “Irán está presente no Magreb e a Polisario coopera co Hezbolá”, a milicia chiíta libanesa próxima de Teherán e inimiga de Israel (El Yadari, 2021). A ruptura de Rabat das súas relacións diplomáticas con Irán data de maio de 2018, cando se xustificou a decisión no suposto apoio militar que o réxime dos aiatolás prestaba á Fronte Polisario a través, precisamente, do Hezbolá libanés. A través dun comunicado de Exteriores, Rabat atribuíu daquela á organización islamita

o adestramento na guerra de guerrillas ás milicias independentistas saharauís, nos campamentos de Tinduf, sempre coa conivencia de Alxer (Lamlimi, 2018).

As relacións entre Alxer e Teherán están adobiadas de altos e baixos, de rupturas, acusacións mutuas, mediacións, arranxo de crises e achegamentos, sempre sobre a base de intereses comúns, ás máis das veces conxunturais. Alxeria, por exemplo, xogou un rol central nas negociacións entre Iraq e Irán en 1975, cando a tensión pola delimitación fronteiriza entre ambos estados acadou un punto álxido, chegándose a un acordo grazas ao “acordo de Alxer”. En novembro de 1979, cando os partisanos da revolución islámica toman como reféns a 52 norteamericanos na embaixada de Estados Unidos da capital iraniana, a diplomacia alxerina obtén a súa liberación. A dinámica bilateral deteríorase gravemente a partir de 1993, cando o primeiro ministro alxerino, Redha Malek, acusa a Irán de apoiar á Fronte Islámica de Salvación (FIS), que se salda cunha ruptura de relacións durante anos, até que de xeito relativamente recente o interese común, e a súa animadversión cara Israel, empurra a ámbolos dous países a unha nova achega. A posición de Alxeria sobre a guerra do Iemen tamén é particular, xa que se ben reconece o goberno en liza, apoiado por Ryad, mantén unha posición favorable a Teherán, manifestando o seu rexeitamento a integrar a coalición militar encabezada por Arabia Saudí e Emiratos Árabes Unidos.

A chegada de Israel ao Magreb a través de Marrocos fai saltar todas as alarmas. Visto desde Alxer, Rabat introduciu un vello inimigo, até o de agora lonxe, no entorno inmediato. Para facer fronte á esta ameaza, Alxeria achégase nomeadamente dos iranianos, cos que a partires de agora poderíase desenvolver unha asociación estratéxica, que se engadiría ás que xa existen con China e Rusia. A finais de agosto, cando Alxer anuncia a ruptura oficial de relacións diplomáticas con Rabat, Teherán non tarda en amosar o seu apoio ao réxime alxerino. “Lamentablemente, algúns gobernos teñen cometido grandes erros e teñen pecado ao normalizar (as súas relacións) co réxime sionista usurpador e opresor”, declarou a finais de outubro Ali Khamenei, guía supremo da revolución islámica (Staff, 2021). A situación precipítase cando a principios de novembro as tensións bilaterais aumentan de xeito brusco, despois de que Alxeria acuse a Marrocos da morte de tres cidadáns alxerinos, falecidos tralo bombardeo de dous camiións civís en Bir Lahlu, no Sáhara Occidental.

Apuntado directamente a Rabat, a presidencia alxerina destaca que os marroquíns empregaron “armamento sofisticado” no ataque, insinuando unha orixe israelí deste (Macé, 2021). Os ataques terían sido levados a cabo polos drones dos que Marrocos dispón, xa fosen os Hermes (israelís) ou os Bayraktar (turcos), o que fai temer por unha carreira na materia no Magreb, non podendo excluír que Alxeria recorra aos Mohajer 6 (iranianos) empregados tanto polo Hezbolá libanés como pola resistencia palestina na Banda de Gaza e os rebeldes hutis no Iemen. Os aspectos militares da asociación marroquí-israelí, ratificados no acordo asinado en Rabat o 23 de novembro de 2021 entre os titulares de defensa israelí e marroquí, Benny Ganz e Abdelatif Luidiyi, permite a Tel Aviv ameazar a Alxer a curto prazo, a través dun reforzo das capacidades militares marroquíns, e a medio e longo prazo coa eventual instalación dunha base militar dentro dos límites do Reino de Marrocos (Nabbad, 2021). Da súa banda, Irán, acurrallado no Medio Oriente, onde os seus inimigos son cada vez máis numerosos, non cesando de medrar os países árabes que normalizan as súas relacións con Israel, atopa un aliado privilexiado no que apoiarse

en Alxeria, que mantén un discurso inflexible e dogmático, semellante ao seu, con respecto ao estado Hebreo.

5. Libia e Malí, outros escenarios da contenda

No conflito libio, as hostilidades entre Rabat e Alxer fixéronse evidentes no cumio da UA de febreiro de 2021. Alxeria esperaba que a presidencia sudafricana fose máis vantaxosa para Libia, despois dunha presidencia exipcia que tiña neutralizado toda iniciativa africana na materia. O presidente alxerino, Abdelmálik Tebún, defendía a celebración no seu país dunha conferencia de reconciliación inter libia, pero Rabat, que tamén se amosa moi activo, defende que a lexitimidade das institucións libias debe prevalecer, facendo fracasar a iniciativa de Alxer. A dimisión en marzo de 2021 de Ghasam Salamé, enviado especial de Nacións Unidas para Libia, ofrece unha nova oportunidade a Alxer, que mobiliza ás súas redes de influencia diplomáticas para tentar situar a Lamamra no lugar do libanés. O alxerino, ben introducido na UA, obtivo a aprobación da comisión la instancia panafricana e mesmo contaba coa aquiescencia do presidente francés, Emmanuel Macron, non pronunciándose na súa contra tampouco o secretario xeral da ONU, Antonio Guterres. En concertación con Emiratos Árabes Unidos (EAU), Marrocos logra dar ao traste co nomeamento de Lamamra e, finalmente, é a estadounidense Stephanie Williams que se fai coa interinidade.

Dous grandes campos se enfrontan en Libia: ao oeste, o goberno de unión nacional de Faiez Al Sarraj, formado baixo a égida da ONU e apoiado militarmente por Turquía, e ao leste, o goberno do mariscal Jalifa Haftar, apoiado militarmente por Rusia. Marrocos enarbora os Acordos de Sjírat, localidade ao sur de Rabat, de 2015, onde baixo os auspicios de Nacións Unidas, durante longos meses de negociacións, emerxeu un goberno de unidade nacional. Hai tempo que Rabat quere reactivar o proceso acollendo en Buznika, a proximidade de Sjírat, entre finais de agosto e setembro de 2020, a responsables e delegacións do parlamento libio e o alto consello de Estado. Entre outros, por Marrocos pasaron Aguila Salah Isa, presidente do parlamento de Tobruk (leste), e Jaled Al Michri, presidente do alto consello de Estado (cámara alta do parlamento, oeste). Este activismo marroquí non gusta en Alxeria, que entende que o país veciño pretende sabotar o seu traballo. Alxer lembra que Marrocos é rexeitado da mediación internacional sobre a cuestión, como ocorreu en xaneiro de 2020, cando Rabat non foi invitado ás conversas libias no marco da Conferencia de Berlín.

O aumento da cadencia na ofensiva diplomática marroquí en África tense mesmo trasladado a instancias de relativa influencia, como pode ser a Organización Internacional da Francofonía (OIF), que tamén é escenario da batalla co veciño alxerino. Uns e outros loitan por impoñer aos seus peóns, por gañar influencia, por orientar as decisións dos membros, nun ou noutro senso. Non sen tiras e afrouxas, Moha Uali Tagma, embaixador do Reino de Marrocos en Abuja e diante da CEDEAO, foi nomeado na delegación da OIF para apoiar o proceso de restauración das institucións democráticas en Malí. Esta país é outra das fronteiras onde Marrocos non semella disposto a ceder terreo a Alxeria, que tamén reforza o seu dispositivo diplomático e move as súas pezas para facer valer o seu rol na rexión saheliana, insistindo en que os Acordos de Alxer, de 2015, son o marco máis axeitado para poñer fin á crise política en Bamako.

Segundo Alxeria, a follá de ruta marcada no seu momento segue sendo válida, acaída coa situación do país, sempre e cando se aplique, que non foi o caso. Alxeria tamén ten servido de mediador entre Malí e a CEDEAO, sen éxito. Rabat, quen afirma que Alxeria pretende favorecer a expansión rusa no país e vencella a súa estratexia cunha confrontación directa con Francia, que ten unha forte presenza histórica e política na zona, estima que é preciso acadar novas solucións porque os arranxos pasados teñen amosado os seus límites, en clara alusión aos Acordos de Alxer. Antes do máis recente golpe de Estado, de agosto de 2020, nun contexto no que as tensións non cesaban de medrar, Marrocos xa inxería a prol dunha transición tranquila en Malí, tentando achegar ao presidente, Ibrahim Bubacar Keita, próximo de Rabat, asistindo mesmo Mohamed VI á súa investidura en 2013, e o imán Mahmud Dicko, principal referente da heteróclita oposición. O Sahel é, tradicionalmente, zona de ascendente alxerina e, por mor da rivalidade entre veciños magrebís, Marrocos tense visto excluído dun bo número de iniciativas rexionais. Por exemplo, non é membro do comité de xefes de estado maior, cuxa sé atópase en Alxeria, que coordina as operacións antiterroristas entre Mauritania, Malí e Níxer, poñendo de relevo a falta de cohesión e cooperación na loita contra o extremismo na rexión.

6. Que impacto económico?

A pesares das tensións políticas recorrentes entre Rabat e Alxer, os intercambios comerciais nunca cesaron, elevándose a máis de 500 millóns de dólares anuais e implicando aos dous pesos pesados de cadansúa economía, a saber, a Sonatrach alxerina e a Oficina Xerifiana de Fosfatos (OCP, nas súas siglas en francés). Hai un lustro, Alxeria era o primeiro socio comercial africano de Marrocos, cun valor de intercambios próximo aos 8,5 mil millóns de dirhams (arredor de 793 millóns de euros) a finais de 2016. Agora, o primeiro provedor africano de Marrocos é Exipto, mentres que Costa de Marfil é o principal mercado continental para os produtos marroquí, se ben Alxeria segue a ser o segundo socio comercial do Reino en África, cun volume de intercambios a finais de 2020 de 5,3 mil millóns de dirhams, que representa apenas o 1% das importacións e exportacións do país. Marrocos merca a Alxeria nomeadamente produtos químicos e combustibles, exportando Rabat cara a República Popular, sobre todo, produtos téxtiles e fosfatos, se ben hai outros moitos elementos que, dificultades mediante, transitan entre os dos países a través de marcas internacionais, francesas na súa meirande parte.

Case que 55.000 toneladas de fosfatos, de todo tipo, foron enviadas pola OCP a Alxeria en 2020 por un valor de 173 millóns de dirhams. O xigante marroquí tamén importa 67.000 toneladas de amoníaco desde os campos petrolíferos alxerinos, o cal representa apenas tres meses de consumo dunha soa das ducias de unidades de produción que a OCP ten no complexo de Jorf Lasfar, ao sul de El Jadida. No concerninte ás exportación de gas, Alxeria é o segundo provedor do Reino en butano comercial (1,9 mil millóns de dirhams), sendo tamén relativamente modestas as importacións de gas natural, que ascenden a 1,4 mil millóns de dirhams. A priori, a Marrocos gústalle presentarse relativamente pouco dependente do provedor alxerino, que si fai transitar boa parte das súas exportacións de gas cara Europa ao longo de 540 quilómetros de territorio marroquí.

No momento en que a tensión bilateral non cesaba de medrar, Alxeria comezou a insinuar que modificaría a condución do gas cara o continente europeo, xa que o contrato do

Gasoducto Magreb-Europa (GME) expiraba o 31 de outubro de 2021 e a Sonatrach xa albiscaba a non recondución do acordo para facer bascular o tránsito a través do Medgaz, que une directamente Alxeria co Estado español a través de Almería. Alxer amósase determinada en castigar a Marrocos, xa que Rabat percibe unha peaxe do 7% do valor do gas exportado por esta vía. En 2019, a cifra non acadou os 50 millóns de euros debido á caída no prezo dos hidrocarburos, pero en 2014 o monto achegouse aos 200 millóns de euros. Amais, o GME proporciona un 45% da demanda de gas que precisa Marrocos a un prezo por debaixo do mercado, que serve ás plantas térmicas para xerar o 12% da electricidade do Reino. Desde Rabat tentouse minimizar os efectos da decisión alxerina, poñendo o acento nas perdas para o seu veciño, que presentan como o principal damnificado dunha medida que cuxo único obxecto é castigar a Marrocos.

A non renovación co acordo do GME reduce momentaneamente as capacidades de exportación de gas alxerino por vía terrestre, que era de 16.700 millóns de metros cúbicos anuais, a 8.000, prevéndose subir a 10.000 a partir de xaneiro, contando cun incremento das capacidades do Medgaz. Alxeria exportou só a España 9.000 millóns de metros cúbicos en 2020 e estímase que un 60% do gas xa pasou a través do Medgaz. En principio, o Estado español ten unha infraestrutura que lle permite unha certa diversificación en canto ao aprovisionamento de gas natural, da que depende o 17% da electricidade xerada, pero o incremento semella garantido a curto e medio prazo. Porén, España preséntase como unha vítima colateral da animosidade entre Alxeria e Marrocos.

7. Fracaso nas mediacións

Desde o anuncio da decisión alxerina de rachar relacións con Marrocos, téñense multiplicado os chamamentos para a concordia e o diálogo entre veciños. En primeiro lugar, desde o mundo árabe. O ministro de exteriores de EAU, Cheik Abdulá Bin Zaied Al Naian, asinou un comunicado no que empurraba a avanzar cara unhas “relacións árabes positivas” a favor do desenvolvemento e prosperidade dos seus pobos. Na mesma liña tense manifestado a Organización da Conferencia Islámica (OCI) e a Liga Árabe, ao igual que Arabia Saudita, que ten adoptado un ton conciliador, e mesmo Libia, obxecto de discordia magrebí, que invita a Alxer e Rabat a abrazar “os principios e obxectivos comúns que teñen conducido á creación da Unión do Magreb Árabe (UMA)”.

De visita a Alxer á fronte dunha imponente delegación, a finais de decembro de 2021, a primeira realizada por un presidente mauritano a este país desde hai unha década, Mohamed Uld Ghazuani fixo gala da súa vontade de “restablecer a cohesión entre irmáns magrebís”, proponendo os seus oficios para poñer fin á crise entre Marrocos e Alxeria, xogando sobre a posición neutral de Mauritania (Bayo, 2021). Tunisia tamén se manifestou na mesma liña, se ben a súa posición tense visto recentemente comprometida para protagonizar unha mediación. Porque, como membro non permanente do Consello de seguridade da ONU, que o 29 de outubro de 2021 decidía sobre a prolongación do mandato da Misión de Nacións Unidas para a organización un referendo no Sáhara Occidental (Minurso), Tunisia abstívose na susodita votación, provocando a cólera dos medios marroquís, que interpretaron o xesto como unha traizón, unha cesión en toda regra ás presións alxerinas (Filali, 2021b; Hamrouch, 2021). Walid Haiem,

conselleiro do presidente tunesino, Kais Saied, tentou explicar a súa postura de “neutralidade positiva” e o compromiso cunhas “relacións fraternais e históricos privilexiadas con todos os países do Magreb” (IB, 2021). Porén, a ninguén escapa a dependencia tunesina de Alxeria, tanto a nivel de seguridade como económico, pesando fortemente sobre a posición oficial.

No que respecta á UE, producíronse chamamentos para un achegamento entre as partes, pero sen máis, quedando unha vez máis en evidencia a falta de coherencia, e capacidade, da acción exterior comunitaria, máis preocupada Bruxelas pola sucesión de acontecementos no lado ruso da fronteira con Ucraína que pola estabilidade na súa fronte meridional. A través de Josep Borrell, alto representante comunitario para os asuntos exteriores, a UE pediu aos dous países atopar unha solución diplomática e duradeira, presentándose voluntaria para intervir na controversia. Porén, a resolución de 29 de setembro de 2021 do Tribunal de Xustiza da UE (TXUE), que da a razón ao Polisario e ordena anular os acordos de comercio e pesca entre Marrocos e o ente comunitario, malogrou as opcións para xogar un papel de primeira orde de Bruxelas, outro escenario habitual das liortas entre Alxeria e Marrocos por interposición de diplomáticos e lobistas, ao igual que ocorre en Washington, Nova Iorque e Xenebra, sés, respectivamente, dos poderes estadounidenses e das Nacións Unidas.

España, como parte directamente afectada pola situación ao sur do estreito de Xibraltar, enviou ao xefe da diplomacia, José Manuel Albares, a Alxeria, buscando un achegamento con Rabat, se ben a visita foi nomeadamente en clave económica, buscando o ministro español garantir o subministro de gas e non restablecida a normalidade na relación con Marrocos, supurando aínda a ferida pola acollida de Brahim Ghali, líder da Polisario, nunha clínica rioxana o 17 de maio de 2021 (Alvarado, 2021). Francia tamén ten multiplicado os chamamentos a ámbolos dous países para voltar ao diálogo a prol da estabilidade na rexión, se ben París atravesou unha crise diplomática sen precedentes no Magreb, sendo obxecto dos reproches e condenas duns e doutros.

8. Risco de conflito armado

Semellante polarización xeopolítica non fai senón agravar a fosa que existe entre as opinións públicas marroquí e alxerina. A reivindicación sobre a “marroquinidade” do Sáhara Occidental é compartida por unha meirande parte de marroquís, mesmo de oposición, mentres que unha importante parte de alxerinos desaproban o achegamento entre Marrocos e Israel, ao igual que o apoio de Rabat a unha eventual autodeterminación da Cabília. As increpacións cruzadas son constantes e ás veces mesmo acadan unha moi grande virulencia en medios e redes sociais, que non fan senón amplificar a situación de malestar e que os réximes en liza non dubidan en aproveitar no seu favor. Grazas a este clima de agresividade logran unificar as súas respectivas fronteiras internas en caso de conflito co veciño e, de paso, desviar a atención sobre auténticos problemas vencellados á propia situación política, pero tamén socio política, sufrindo marroquís e alxerinos de xeito directo os efectos da pandemia.

Neste contexto, un incidente limitado, pero onde cada parte acuse á outra de agresión premeditada, podería dexenerar e devir conflito, mesmo armado. O 1 de novembro de 2021, a presidencia alxerina xa acusou “ás forzas de ocupación marroquí no Sáhara Occidental” do “co-

varde asasinato” de tres alxerinos nun “bombardeo bárbaro” dos seus camións de transporte de mercadorías que facía a ruta entre o sur de Alxeria e Mauritania (MME, 2021c). Rabat argumentou que os camións foran abatidos nunha zona de tránsito militar da Polisario, a proximidade do muro de separación no Sáhara Occidental, precisando que “se Alxeria quere a guerra, Marrocos non” (AFP, 2021). A moderación impúxose en último termo, pero sen emerxer en momento algún da crise un vreiro de comunicación ao máis alto nivel para evitar a repetición dunha situación similar. A inexistencia de diálogo entre Rabat e Alxer é, en si, unha ameaza. A falta de canles directas, algún tipo de mediación dun terceiro actor sería cobizable para evitar unha escalada de desmesuradas consecuencias entre dous países e dous pobos a priori irmáns, con tanto en común.

Referencias

- AI (19/7/2021). Projet Pegasus: le Maroc utilise le logiciel espion contre des journalistes français. *Amnesty International*. Recuperado de <https://www.amnesty.fr/liberte-d-expression/actualites/projet-pegasus-le-maroc-utilise-le-logiciel-espion-contre-des-journalistes-francais>
- AFP (3/11/2021). Le Maroc ne se laissera pas entraîner dans une guerre. *L'Orient Le Jour*. Recuperado de <https://www.lorientlejour.com/article/1280324/le-maroc-ne-se-laissera-pas-entraîner-dans-une-guerre.html>
- ALVARADO, David (2010). *La Yihad a nuestras puertas: La amenaza de Al Qaeda en el Magreb Islámico*. Akal.
- ALVARADO, David (2018). *Rif. De Abdelkrim a los indignados de Alhucemas*. Catarata.
- ALVARADO, David (7/12/2018). Bouteflika contra los generales en Argelia. *esglobal*. Recuperado de <https://www.esglobal.org/bouteflika-contra-los-generales-en-argelia/>
- ALVARADO, David (10/1/2019). Argelia y Marruecos: reconciliación imposible. *esglobal*. Recuperado de <https://www.esglobal.org/argelia-y-marruecos-reconciliacion-imposible/>
- ALVARADO, David (21/5/2021). Marruecos: el arte de la guerra. *esglobal*. Recuperado de <https://www.esglobal.org/marruecos-el-arte-de-la-guerra/>
- Alvarado, David (2022). *Alá, patria y rey. Marruecos, transición a ninguna parte*. Libros.com
- APS (12/11/2021). Déclarée à nouveau par le Maroc, la guerre au Sahara occidental entre dans sa 2e année. *Algérie Presse Service*. Recuperado de <https://www.aps.dz/monde/130482-declaree-a-nouveau-par-le-maroc-la-guerre-au-sahara-occidental-entre-dans-sa-2e-annee>
- ARIF, Hakim (19/7/2021). Entretien exclusif - Ferhat Mhenni: “La Kabylie libre écrira en lettres d’or le nom de Sa Majesté le Roi Mohammed VI”. *L'Observateur*. Recuperado de <https://lobservateur.info/article/100587/actualites/entretien-exclusif---ferhat-mhenni-la-kabylie-libre-ecrira-en-lettres-dor-le-nom-de-sa-majeste-le-roi-mohammed-vi>
- BAYO, Ibrahima (28/12/2021). Crise Maroc-Algérie : que vaut la tentative de médiation du président mauritanien Mohamed Ould Ghazouani? *TelQuel*. Recuperado de https://telquel.ma/2021/12/28/crise-maroc-algerie-que-vaut-la-tentative-de-mediation-du-president-mauritanien-mohamed-ould-ghazouani_1748767
- BAYO, Ibrahima (30/12/2021b). Drones militaires : comment le Maroc devient une puissance montante de la région. *TelQuel*. Recuperado de <https://telquel.ma/2021/12/30/drones-mili>

- taires-comment-le-maroc-devient-une-puissance-montante-de-la-region_1748890
BEN SALEM, Malik (18/8/2021). En visite au Maroc, le ministre israélien Yaïr Lapid ravive les tensions entre Alger et Rabat. *Courrier International*. Recuperado de <https://www.courrierinternational.com/revue-de-presse/diplomatie-en-visite-au-maroc-le-ministre-israelien-yair-lapid-ravive-les-tensions>
- BEN SALEM, Malik (20/10/2021b). Le Maroc et l'Algérie, deux voisins fâchés et de plus en plus armés. *Courrier International*. Recuperado de <https://www.courrierinternational.com/revue-de-presse/tensions-le-maroc-et-lalgerie-deux-voisins-faches-et-de-plus-en-plus-armes>
- BOUDARHAM, Mohamed (17/7/2021). Autodétermination de la Kabylie: réaction hystérique d'Alger aux propos de l'ambassadeur marocain, Omar Hilale. *Le360*. Recuperado de <https://fr.le360.ma/politique/autodetermination-de-la-kabylie-reaction-hysterique-dalger-aux-propos-de-lambassadeur-marocain-omar-242203>
- DEYCHILLAUI, Mohamed (14/11/2020). L'intervention des FAR à El Guerguerat vue par la presse nationale. *Le360*. Recuperado de <https://fr.le360.ma/politique/lintervention-des-far-a-el-guerguerat-vue-par-la-presse-nationale-227240>
- EL BOUZDAINI, Wissam (8/9/2021). Diplomatie: La cause kabyle et nous. *Maroc Hebdo*. Recuperado de <https://www.maroc-hebdo.press.ma/diplomatie-cause-kabyle>
- EL YADARI, Issam (27/2/2021). Nasser Bourita: “ l'Iran est dans notre région et le Polisario coopère avec le Hezbollah “. *Le Desk*. Recuperado de <https://ledesk.ma/2021/02/27/nasser-bourita-liran-est-dans-notre-region-et-le-polisario-coopere-avec-le-hezbollah/>
- FILALI, Kenza (23/10/2021a). Dans un contexte régional tendu, le Maroc prévoit davantage de dépenses militaires. *Le Desk*. Recuperado de <https://mobile.ledesk.ma/enoff/dans-un-contexte-regional-tendu-le-maroc-prevoit-davantage-de-depenses-militaires/>
- FILALI, Kenza (31/10/2021b). Sahara: Comment la Tunisie a cédé au diktak d'Alger. *Le Desk*. Recuperado de <https://mobile.ledesk.ma/enclair/sahara-comment-la-tunisie-cede-au-diktat-dalger/>
- Hamrouch, M'hamed (30/10/2021). Sahara marocain: Le vote “ blanc “ ou l'incroyable amnésie de la Tunisie soeur! *Le Collimateur*. Recuperado de <https://lecollimateur.ma/62099>
- IB (30/10/2021). Sahara occidental : La Tunisie choisit le principe de neutralité positive. *Webdo*. Recuperado de <https://www.webdo.tn/2021/10/30/sahara-occidental-la-tunisie-choisit-le-principe-de-neutralite-positive/#.Yeb7qxPMI-Q>
- KADIRI, Amine (21/12/2021). Gazoduc Maroc-Nigéria: des accords signés pour le financement de l'étude de conception. *Le360*. Recuperado de <https://fr.le360.ma/economie/gazoduc-maroc-nigeria-des-accords-signes-pour-le-financement-de-letude-de-conception-251690>
- LAIB, Cherif (16/7/2021). Autodétermination de Kabylie : L'Algérie accuse ouvertement le Maroc. *Algérie 360*. Recuperado de <https://www.algerie360.com/autodetermination-de-kabylie-lalgerie-accuse-ouvertement-le-maroc/>
- LAMAMRA, Ramtane (24/8/2021). Déclaration de Lamamra sur la rupture des relations diplomatiques avec le Maroc. *Algérie Presse Service*. Recuperado de <https://www.aps.dz/algerie/126530-declaration-de-lamamra-sur-la-rupture-des-relations-diplomatiques-avec-le-maroc>

- LAMLIMI, Nadia (2/5/2018). Le Maroc rompt ses relations diplomatiques avec l'Iran. *Jeune Afrique*. Recuperado de <https://www.jeuneafrique.com/556388/politique/le-maroc-rompt-ses-relations-avec-liran/>
- LOUADJ, Kamal (15/5/2020). Alger fulmine après les propos tenus par le consul du Maroc à Oran. *Sputnik France*. <https://fr.sputniknews.com/20200515/alger-fulmine-apres-les-propos-tenus-par-le-consul-du-maroc-a-oran-1043785145.html>
- MACÉ, Celián (4/11/2021). L'Algérie accuse le Maroc d'un "bombardement barbare" au Sahara-Occidental. *Libération*. Recuperado de https://www.liberation.fr/international/afrique/lalgerie-accuse-le-maroc-dun-bombardement-barbare-au-sahara-occidental-20211104_BO2MYCIEANBTHAAD6OCDEIUKSU/
- MAEC (24/8/2021). Communiqué. *Ministère des Affaires Étrangères, de la Coopération Africaine et des Marocains Résidant à l'Étranger*. Recuperado de <https://www.diplomatie.ma/fr/communiqu%C3%A9>
- MAP (25/8/2021). La déclaration de Yair Lapid sur les liens qu'entretient l'Algérie avec l'Iran renferme "des informations précises". *Maghreb Arabe Press*. Recuperado de <https://www.mapexpress.ma/actualite/monde/declaration-yair-lapid-les-liens-quentretient-lalgerie-liran-renferme-informations-precises-ministere-israelien-ae/>
- MEE (10/7/2021a). "Droit à l'autodétermination du peuple kabyle " : Alger dénonce une "dérive dangereuse" de Rabat. *Middle East Eye*. Recuperado de <https://www.middleeasteye.net/fr/actu-et-enquetes/maroc-algerie-derive-dangereuse-autodetermination-sahara-occidental-kabylie-pays-non-alignes>
- MEE (25/8/2021b). Rupture des relations diplomatiques avec l'Algérie : Rabat regrette une "décision complètement injustifiée". *Middle East Eye*. Recuperado de <https://www.middleeasteye.net/fr/actu-et-enquetes/maroc-algerie-rupture-relations-diplomatiques-reactions-decision-injustifiee-bourita-maghreb>
- MEE (3/11/2021c). " Leur assassinat ne restera pas impuni " : Alger accuse le Maroc d'avoir tué trois routiers algériens. *Middle East Eye*. Recuperado de <https://www.middleeasteye.net/fr/actu-et-enquetes/algerie-maroc-sahara-occidental-bombardement-escalade-front-polisario>
- MOHAMED VI (31/7/2021). Discours à la nation à l'occasion du 22ème anniversaire de la fête du trône. *Ministère des Affaires Étrangères, de la Coopération Africaine et des Marocains Résidant à l'Étranger*. Recuperado de <https://www.diplomatie.ma/fr/sa-majest%C3%A9-le-roi-adresse-un-discours-%C3%A0-la-nation-%C3%A0-l'occasion-du-22%C3%A8me-anniversaire-de-la-f%C3%AAte-du-tr%C3%B4ne>
- NABBAD, Youri (24/11/2021). Israël signe un accord " historique " de coopération militaire avec le Maroc. *Le Desk*. Recuperado de <https://ledesk.ma/encontinuisrael-signe-un-acord-historique-de-cooperation-securitaire-avec-le-maroc/>
- Staff (25/10/2021). Iran's Ayatollah urges reversal of progress in Arab-Israeli relations. *The Jerusalem Post*. Recuperado de <https://www.jpost.com/international/irans-ayatollah-urges-reversal-of-progress-in-arab-israeli-relations-682989>
- TOUSSAINT, Tanguy K. (7/11/2021). Algérie – Maroc : que pesent leurs forces militaires ? *TV5 Monde*. Recuperado de <https://information.tv5monde.com/afrique/algerie-maroc-que-pesent-leurs-forces-militaires-431591>